

BEYTÜLHİKME MUHİTİNDE TERCÜME TEORİSİ

YASA, Ş. Alparslan
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Tercüme bilimi (“traductologie”), ancak son yarım asırda yapılan çalışma ve teorik tartışmalarla müstakil bir beşerî bilim dalı olarak kabul görmeye başlamıştır. Bununla beraber, tercüme bilimini besleyen teorik düşünce ve tercüme pratiği Eski Çağa kadar çıkmaktadır. 8. asırda Bağdat’ta Abbâsî Sarayında kurulan ve beş asır boyunca faaliyet gösteren Beytülhikme, hem târihin muhtemelen gerçek mânâda ilk mütercimlik okuludur, hem de tercüme teorisi ve pratiği sâhasında seçkin bir mevkîe sâhiptir. Ne var ki, onun bu yönü, yeterince dikkat çekmemiştir. Bu tebliğde, hususen üç isim (Huneyn İbn-i İshâk, Câhiz ve Safedî) üzerinde durarak, Beytülhikme etrafında gelişen tercüme meselesine dâir teorik düşünce bir nebze aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tercüme bilimi, tercüme târihi, tercüme teorisi, Beytülhikme.

ABSTRACT

Translation Studies has only come to be regarded as a discipline of humanities in its own right due to the theoretical discussions and the studies carried out in the second half of the last century. However, the theoretical thought that has laid the foundations for Translation Studies and the practice of translation date back to the Archaic Period. Bait al-Hikma, which was founded in the 8th century within the Abbasid Palace in Baghdad and operated for five centuries, is probably not only the first school of translation in history in the real sense of the term, but it also has an eminent role in the field of translation theory and practice. However, this role hasn’t attracted due attention. This paper aims at shedding a light upon the theoretical thought on translation developed within Bait al-Hikma briefly, dwelling particularly upon three figures, namely Huneyn İbn-I İshâk, Câhiz and Safedî.

Key Words: Translation Studies, history of translation, translation theory, Bait al-Hikma.

Altın çağında “Medînetü’s-selâm”, yâni “Sûlh Şehri” diye anılan Bağdat’ta, Abbâsî Halîfelerinin Sarayında, -1258’te Bağdad’ın Moğollar tarafından tahrîbine kadar- beş asır boyunca faaliyet gösteren Beytülhikme’nin 8. asırda tarih sahnesine çıkması, bize, İnsanlık târihinde bir dönüm noktası gibi görünüyor. Zira, uzun yıllara dayanan bir araştırma ve tefekkür birikimi bizi şu canalcı tesbîte ulaştırmıştır:

Beytülhikme, dünyâda, hakkında etraflı bilgi sâhibi olabildiğimiz ilk ve zamânımıza kadarki en uzun ömürlü mütercim mektebi ve teori ile pratiğin iç içe geliştiği emsâlsiz bir tercüme merkezi olmanın ötesinde, müsbet ilim zihniyetinin, başka tabirle, müşahede ve tecrübe usûlüne dayalı modern ilimlerin de beşiğidir.

Biz, burada, seçtiğimiz konu îtibâriyle, onun bu ikinci ve çok daha mühim olan cephesi üzerinde değil de, sâdece tercüme bilimi veya teorisi târihi açısından arz ettiği ehemmiyet üzerinde duracağız. Yalnız, bu vesîleyle, tecrübî ilim zihniyetinin İslâm Medeniyetinin sînesinde doğduğu şeklindeki tesbîtimizin ilk ilhâm kaynakları olan Muhammed İkbâl’i rahmetle ve *İnsanlığın Teşekkülü (The Making of Humanity)* kitabının müellifi, ilim târihçisi Robert Briffault ile *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi (Gottes Sonne Scheint Über Europa)* kitabının müellifi, müsteşrik Sigrid Hunke’yi şükrânla yâdetmeyi bir borç biliyoruz.

Dünya medeniyet ve kültür tarihinde böylesine hayatî bir mevkiî olduğunu düşündüğümüz Beytülhikme, maalesef, ne umûmî kültür veya ilim târihi kitaplarında, ne okulların ders kitaplarında, ne tercüme bilimi sâhasında, ne de diğer akademik muhîtlerde lâıyk olduğu alâkayı görebilmiştir. Bu durum, bizde de, Batı’da da aynıdır. Bir fikir vermek bakımından şu birkaç misâle dikkat çekebiliriz:

Millî Eğitim Bakanlığı neşri *İslâm Ansiklopedisi*’nde veya *Meydan-Larousse Ansiklopedisi*’nde bir “Beytülhikme” maddesi dahi yer almamaktadır. Bu büyük eksiği ancak hâlen neşri devâm eden *T. Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* gidermiştir. Türkiye’de ilim târihi sâhasının en çok okunan isimlerinden Prof. Dr. Cemal Yıldırım’ın *Bilim Târihi*’nde Beytülhikme’nin bahsi geçmez ve Müslümanların ilim târihindeki yerlerinin hemen hemen “derleyicilik”ten öteye geçmediği şeklinde çok alçaltıcı bir hüküm verilir. (Yıldırım, 2003: 62-71, 66)

Batı’daki ders kitaplarında, yaygın ilim târihi kitaplarında ve ansiklopedilerde de, umûmiyetle, Beytülhikme mühimsenmez ve

mecbûr kalınca, ona, ancak iğreti bir şekilde yer verilir. Nitekim, meselâ Colin A. Ronan'ın TÜBİTAK tarafından yayımlanan *Bilim Târîhi*'nde Beytülhikme birkaç cümleyle geçiştirilir. (Ronan, 2003: 228) İspanyol ilim tarihçisi Pedro Lain Entralgo'nun Fransızca tercümesi de yayınlanan ve oldukça itibar gören *Modern İlimin Târîhi Panoraması*'nda (*Panorama historique de la science moderne*) Beytülhikme anılmaz ve yaklaşık 450 sayfalık kitapta Müslümanların ilim târihindeki rolü iki sayfalık yer tutar. (Entralgo, 1967: 24-26) İngiliz ilim târihçisi Stephen F. Mason'ın Kültür Bakanlığımız tarafından yayınlanan *Bilimler Târîhi*'nde, Beytülhikme, sâdece «*Me'mun'un kurduğu*» bir tercüme merkezi olarak anılıp geçilir. (Mason, 2001: 82) Hâlbuki, Beytülhikme, bir tercüme merkezi olmanın çok ötesinde, aynı zamânda bir ilmî araştırma ve müzakere merkezidir ve bu çeşit ilim topluluklarının mevcûdiyeti, sonradan Avrupa'da da husûsen 17. asırdan itibaren görüldüğü gibi, ilim ve felsefenin gelişmesinde başlıca bir âmildir.

Bu istikamette Türkiye'den ve Batıdan daha pek çok misâl verilebilir. Aksine dâir misaller ise nadirattandır ve bunlar, ne yazık ki, hâkim kanaati değiştirecek müessiriyette de değildir.

Batılı tercüme teorisi târihçilerinin bu konuda belki daha objektif davranması beklenebilirdi. Fakat, maalesef, onların da diğer ilim tarihçilerinden farklı bir bakış açısına sâhip olmadıklarını görüyoruz. O kanaateyiz ki bu tavır, kadim Yunanda olduğu gibi, Avrupa merkezli bir târih anlayışından kaynaklanmakta, bir türlü aşılamayan bu anlayış sebebiyle Avrupa dışındaki gelişmeler hep şâyân-ı ihmâl görülmektedir. Ve ne yazık ki bizdeki akademik çalışmalar da umûmiyetle aynı doğrultudadır.

Bununla berâber, îtiraf etmek zorundayız ki Beytülhikme'nin tercüme teorisi tarihindeki pek mühim mevkie hakkında çok aydınlatıcı birkaç çalışmayı, istisnaî mâhiyette de olsa, yine birkaç Batılı araştırmacıya borçluyuz. Bu sâhada ilk ismin, 1913'te *Huneyn İbn İshak ve Mektebi* (*Hunain Ibn Ihsak und seine Schüle*) kitabını yayınlayan Alman müsteşrik Bergsträsser olduğunu görüyoruz. (Salama-Carr, 1990: 16) İkinci isim, yukarıda andığımız Sigrid Hunke'dir. Üçüncü sırada, *Abbâsî Devrinde Tercüme* (*La Traduction à l'époque abbaside*) isimli çok kıymetli doktora teziyle Myriam Salama-Carr gelmektedir. Bizim bildiğimiz son isim de, *Kültür İspanya Araplarına Ne Borçludur?* (*Ce que la culture doit aux Arabes d'Espagne*) isimli gayet takdire şâyân çalışmasıyla Juan Vernet'dir.

Arap âleminde, bilhassa Ahmed Attallah'ın *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn* ile Said Diveci'nin *Beytü'l-Hikme*'si ve bir de Muhammed

Abdurrahman el-Guneyme'nin *Târîhu'l-Câmiâtü'l-İslâmiyyâtü'l-Kübrâ* isimli çalışmalarını zikretmek gerekir.

Bizdeki tek müstakil eser ise, Mustafa Demirci'nin 1996 yılında yayınlanan *Beytü'l-Hikme* isimli yüksek lisans tezidir. (Demirci, 1996: 1) Bu kitap, bize Beytülhikme hakkında çok kıymetli malzeme sunmaktadır. En büyük eksiği, müellifinin formasyonunun bu yönde olmaması sebebiyle olsa gerek, bu müessesenin faaliyetlerini bir de tercüme teorisi yönünden ele almamış olmasıdır. Bunu da çok yadırgamıyoruz. Çünkü tercüme bilimi, geniş akademik muhitlere mâl olmaktan henüz bir hayli uzaktır. Bu sebeple, Türkçeye yapılmış eski tercüme üzerine çok tafsilâtlı dil ve edebiyat çalışmaları yapıldığı hâlde, aynı eserlerin bir de tercüme bilimi açısından değerlendirildiği gözlenmemektedir.

1935'te yayınladığı *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* isimli sâhasında ilk ve –maalesef aşılmamış– tek eserin sâhibi değerli araştırmacı ve mütefekkir, velûd müellif Hilmi Ziyâ Ülken de, mezkûr eserinde, yapılan tercümelerin envanterini çıkarmaya ve bunların müsbet kültürel têsirlerini ortaya koymaya çalışmış, buna karşılık, bizzat tercüme vâkıası, tercüme usûlü üzerinde hiç durmamıştır. Onun, Beytülhikme hakkında sâdece: «*Halîfe El-Me'mun (H. 215 / M. 830) Bağdat'ta bir tercüme mektebi têsis ettirmiş ve ona "Beytülhikme" diye ad verilmiştir.*» şeklinde bir ifâdeyle yetinmesi (Ülken, 1997: 65) ayrıca şâyân-ı hayrettir.

Bizim bu çalışmadan esas maksadımız, Beytülhikme'nin tercüme teorisi bakımından ehemmiyetine dikkat çekmek olduğu için, biz de, burada, Beytülhikme'nin çalışma düzeninden kısaca bahsettikten sonra, sâdece Huneyn İbn İshâk, Câhiz ve Safedî isimleri üzerinde durarak Beytülhikme muhîtinde gelişen tercüme teorisini bir nebze aydınlatmaya çalışacağız.

Beş asır boyunca Beytülhikme muhîtinde gelişen tercüme teorisini târîhî bağlamında hakkıyla değerlendirebilmek için evvelâ şu hususu göz önünde bulundurmanız gerekiyor: Beytülhikme'ye gelinceye kadar, elimizde, tercüme teorisiyle alâkalı olarak, diğer medenîyetlerden bize intikal etmiş ancak nadirat kabilinden bir malzeme bulunmaktadır. Şöyle ki:

Sözlü tercümeyi, farklı dil konuşan en eski insan topluluklarının birbirleriyle karşılaştıkları en eski zamanlara kadar geriye götürmek mümkündür. Yazılı tercüme ise, neredeyse yazının icadıyla başlamaktadır.

Arkeolojik bulgular ve sâir tarihî veriler, en eski tercüme faaliyetinin Akkadlarda husûsen Sümerce dinî metinlerin Akkadcaya aktarılması

şeklinde ortaya çıktığını göstermektedir. Kadim Mısır'da da, üç bininci yıllardan itibaren prens statüsünde tercümanların bulunduğu hiyerogliflerdeki bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunların diplomatik, ticarî, idarî mâhiyette yazılı tercümelere de yaptıkları düşünülebilir. Nitekim M. E. 1283 yılında Mısırlılar ile Hititler arasında imzalanan Mısırca-Akkadca sulh muahedesi tarihin bilinen en eski yazılı muahedesi olarak günümüze kadar ulaşmıştır. (Büyük Larousse, 1993: 12/6159; Van Hoof, 1991: 8) M.E. 196 yılında yazılan ve 1799'daki keşfinden sonra Champollion'un hiyeroglifleri çözmesinde yardımcı olan meşhûr Rosette Taşı'nda da, aynı kısa metin, Mısırca-Yunanca olmak üzere farklı iki dilde ve üç alfabede kaydedilmiştir. (Ballard, 2007: 29)

Kezâ, Gılgamış Destanı gibi bir takım dinî metinlerin Sümerce, Bâbilce, Hititçe, Hurice, Ugaritçe farklı versiyonları keşfedilmiş bulunmaktadır. Hatta keşifler arasında Sümerce-Akkadca lugatlar yer almaktadır. Dahası, Ugarit'te gün ışığına çıkarılan ve M. E. XIV ilâ XII. asırlara târihlenen Sûriyeli Rap'anı'nın Kütüphânesinde Sümerce-Akkadca-Hurice-Ugaritçe olmak üzere dört dilde bir lugate rastlanmıştır. (Ballard, 2007: 24; Van Hoof, 1991: 8)

Çin'de günümüze kadar ulaşan ilk tercümelere Budizm dininin Sanskritçe metinleri olup M.S. 2. asra çıkmaktadır. M.S. 4. asır sonlarında Çin'e yerleşen Budist râhip Kumarajiva'nın öncülüğünde dinî tercüme faaliyeti artan bir hızda devam etmiş ve aslına daha sâdık tercümelere yapılmıştır. 7. ilâ 10. asırlarda, Tang Hânedânı zamânında, dîn dışı tercümelerle de Çin'e bilgi akışı sağlandığı görülmektedir. (Delilse et Woodsworth, 1995: 112-113)

M. E. 6. asırdan itibaren Akdeniz kültür dünyâsıyla alış-verişe geçen Hint kültürü, Eflâtun'un, Dioskorides'in, Câlînos'un eserlerinde izleri görüldüğü gibi, hem bu kültürü etkilemiş, hem de ondan etkilenmiştir. Bu cümleden olarak, M.S. 150'de İskenderiye muhîtime âit bir astroloji kitabının Yavanesvara tarafından Sanskritçeye tercüme edildiği bilinmektedir. (Delilse et Woodsworth, 1995: 116)

Romalıların, Yunanlıların kültür mîrasını büyük ölçüde devraldıkları ve M.E. 3. asırdan itibaren, Livius Andronicus'la başlayarak Yunancadan Latinceye bilhassa pek çok edebî ve daha az sayıda felsefî eseri naklettikleri bilinmektedir. (Van Hoof, 1991: 20-21; Ballard, 2007: 71) Mâmâfih, müsbet bilgi ihtiva eden eserler ile felsefî eserlerin mühim bir kısmı Latinceye aktarılmamış olmalıdır ki bu mâhiyetdeki kadîm Yunan eserlerinin kısm-ı âzamı, Katoliklerin eline geçen Tuleytula (Toledo) ve daha başka İspanya

şehirlerinde, 12. asırdan îtibâren Arapçadan Latinceye tercüme edilmiştir.

Buna karşılık, târihî süreç içinde, dünyanın bütün kültürlerine derinden têsir eden Yunan kültürüne mâl olmuş hiçbir tercüme eser bilinmemektedir. Hâlbuki kadîm Yunan kültürünün de Mezopotamya, Mısır, Hitit, İran têsirlerine mârûz kaldığı, onlardan yararlanarak geliştiği, bu bakımdan bir zamanlar pek moda olan “Yunan mûcizesi”nin de efsâneden öteye bir mânâ taşımadığı bugün çok iyi anlaşılmıştır. Hâl böyleyken, Yunan kültür dünyâsında tercüme eserlere rastlanmaması, kendileri dışındaki bütün milletlere “barbar” gözüyle bakan aşırı Yunan gururuyla îzah edilmektedir. (Van Hoof, 1991: 12; Ballard, 2007: 26)

Yine de M. E. 3. asırda Yunancaya tercüme edilmiş çok ünlü bir eser mevcuttur: Kitâb-ı Mukaddes’in Yahûdilere âit Ahd-i Atik kısmının bir hey’et tarafından yapılmış tercümesi olan *Septante*. Ne var ki bu eser de, Yunanlıların bir teşebbüsü olmayıp Kudüs Hahambaşısının Mısır’da oturan ve Yunanca konuşan Yahudi cemaati için yaptırdığı bir tercümedir. (Van Hoof, 1991: 12)

Beytülhikme’ye gelmeden evvel dünya tercüme tarihi bakımından ehemmiyet arz eden son merkez, Cündişâpûr Medresesidir. Günümüzde harâbe hâlinde olan Cündişâpûr şehri, M.S. 260 yılı civârında, İran’ın Hûzistan bölgesinde, Sâsânî hükümdârlarından I. Şâpûr b. Erdeşir (241-273) tarafından kurulmuştur. Şehir, başta Yunan ve Süryânî olmak üzere değişik milliyetten filozof ve tabiplerin toplandığı bir mekân olarak ve Sâsânî hükümdârlarının himâyesi altında pek mühim bir kültür merkezi hâline geldi. 6. asırda, I. Hüsrev, (531-579) zamânında, burada, aynı zamanda bir hastahâne ve kütüphâne olan büyük bir medrese mevcuttu ve orada tıp ve felsefe dersleri okutuluyor ve bu arada Süryânîce ve Pehlevîceye tercümeler yapıyordu. (Söylemez, 2003: 77-81; Uslu, 1993: 8/118)

İşte tercüme faaliyeti İnsanlık tarihinde bu kadar gerilere gittiği ve bu kadar zengin bir mâziye sâhib olduğu hâlde, tercüme üzerinde sistemli tefekkür mânâsıyla bir teori faaliyetine, daha doğrusu böyle bir faaliyetin metinlerine hemen hiç rastlanmamaktadır. Geriye doğru gidildiğinde rastlanan en eski birkaç istisnâî metinden birisi Romalı hatip ve yazar Çiçero’ya (106-43) âittir ve onun yazdıkları da birkaç satır veya yarım kitap sayfasından ibârettir. Tabîî ki bu küçücük hacim, asla onların kıymetsiz olduğu mânâsına gelmez.

Beytülhikme öncesinde tercüme teorisine âit en geniş ve muhtevâlî metinler, M.S. 400 civârında, 15 yıl çalışarak ve İbrânîce metinler ile

Septante'ı karşılaştırmak sûretiyle Ahd-i Atîk'i ve bu arada Ahd-i Cedîd'i Latinceye tercüme eden ve bu tercümesi *Vulgate* ismiyle meşhûr olan Saint Jérôme'dur (Asıl adıyla Eusebius Hieronymus; 347-420). Yaptığı dînî bir mektup tercümesi dolayısıyla kendisine yöneltilen tenkîdlere cevap vermek üzere 395 veya 396 yılında kaleme aldığı *De Optimo Genere Interpretandi (En İyi Tercüme Usûlü)* başlıklı savunma mektubu, onun tercüme ile alâkalı fikirlerini derli toplu bir şekilde ihtivâ etmektedir. O, bu mektûbunda, Çiçero ve Horas'a atıfta bulunarak, din dışı metinler için mânâ itibarıyla tercümeyi, mukaddes metinler içinse lâfzî tercümeyi müdâfaa eder. (Ballard, 2007: 44-51; Van Hoof, 1991: 13) Saint Jérôme'un bu mektûbunun tercüme teorisi târîhi bakımından taşıdığı büyük değer tartışma götürmez.

Bundan sonra elimizde bulunan en kıymetli metinler ise, Beytülhikme muhîtinde kaleme alınmış olan ve Huneyn İbn İshâk ile muâsırı Câhiz'e ve daha sonra da aynı çizgide Safedî'ye âit olanlardır. Yalnız, onların metinlerinden bahsetmeden evvel, bir nebze, Beytülhikme'yi ve bu müessesede yürütülen tercüme faaliyetini tanıtmak lâzımdır.

Her ne kadar İslâm Âlemi'nde tercüme faaliyetini Hz. Peygamber'e kadar çıkarmak mümkünse de, asıl kitap tercümesi faaliyeti, 7. asrın sonlarında, Emevî prensi Hâlid bin Yezîd bin Muâviye (ö. 704) ile başlamaktadır. O, Arapçaya, tıp, astronomi ve simya kitapları tercüme ettirmiştir. (Zeydan, 1976: 277-279; Kaya 1992: 6/88) Emevî Halîfeleri Mervân bin Hakem (684-685) ve Ömer bin Abdülazîz (717-720) zamanlarında da tıp kitapları tercüme edilmiştir. 750 yılında Emevîlerin yerini alan Abbâsî hânedânının ikinci Halîfesi Mansûr zamânında (754-775), bu açık fikirli âlim Halîfenin öncülüğünde, tercüme faaliyetinin –matematik, mantık, felsefe, astronomi, tıp gibi birçok bilgi sâhasını içine alarak– hem şümûlû genişlemiş, hem de o, daha sistemli ve kesîf bir mâhiyet kazanmıştır.

Beytülhikme'nin tarihi, 755 civarında, bu Halîfenin, Sarayının bir bölümünü, topladığı ve tercüme ettirdiği kitaplara ayırmasıyla başlamaktadır. Sarayın bu bölümüne “Hizânetü'l-kütüb” (Kitap Hazinesi) veya “Hizânetü'l-Hikme” (Hikmet Hazinesi) adı verilmişti. (Kaya, 1992: 6/89; Demirci, 1996: 45-46) Burası, aynı zamânda, mütercimlerin de çalışma mekânıydı. (Demirci, 1996: 45)

Daha sonra, Hârûnürreşîd devrinde (786-809), tercüme faaliyeti hızlanacak ve Sarayın bu bölümü daha da zenginleşecek, ona tahsîs edilen mekân da –tabîî olarak– genişleyecektir. Hikmet Hazinesi'nin dört başı mâmûr bir müesseseye dönüşmesi ise, Halîfe Me'mun'un (813-833) eliyle

olacaktır. Beytülhikme artık hem halka açık bir kütüphane ve okuma salonu, hem bir tercüme odası ve mütercim mektebi, hem de bir akademi ve araştırma merkezi, hattâ bir rasathânedir. (Kaya, 1992: 6/89; Demirci, 1996: 49)

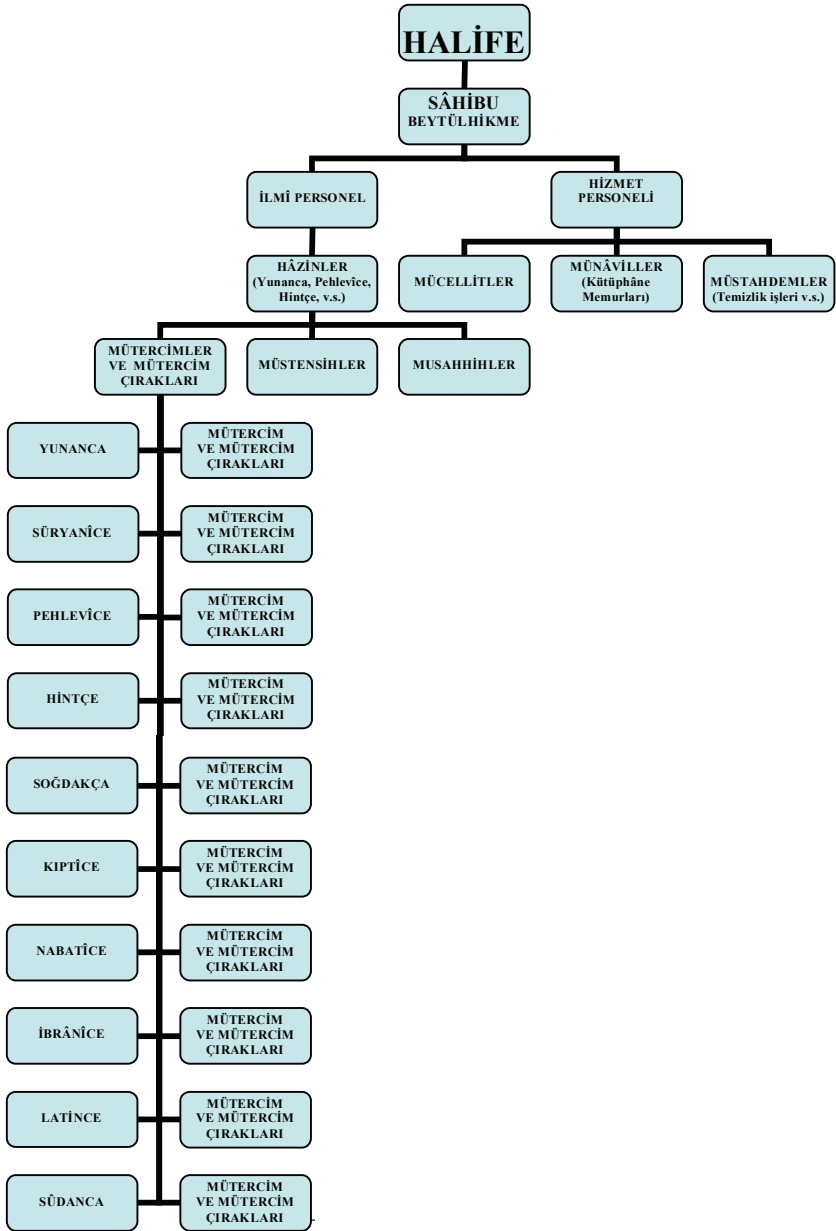
Müessesenin başında Halife bulunmakta, bütün çalışmaları o yönlendirmekte ve ilim meclislerine o başkanlık yapmaktadır. Onun altında, Halîfenin tercüme ve ilim siyâsetine uygun olarak müesseseyi idâre eden Sâhibu Beytülhikme yer almaktadır. “Sâhip”, hem ilmî personelin, hem de hizmet personelinin başıdır ve işleri o dağıtmaktadır. Ona bağlı olarak, tercüme yapılan her bir dile göre bir “Hâzin” bulunmaktadır. Tercümelerin kaynak dilleri Yunanca, Süryânîce, Pehlevîce, Hintçe, Nabâtîce, Kıptîce, Soğdakça, İbrânîce, Sûdanca ve Latince ile pek geniş bir yelpâze meydana getirdiğine göre, Hâzinler de bir o kadar kabarık sayıdadır. Ayrıca, tercüme yapılan bilgi sahasına göre de bir dallaşma bahis mevzûudur.

Hazin, maiyetindeki mütercimlere yapılacak tercümeleri taksîm eden, sonra da tercüme metinleri gözden geçirip tashîh eden kıdemli bir mütercim ve mümeyyiz, aynı zamânda da bir ilim adamıdır. (Demirci, 1996: 78-86) Mütercimlerin yanında, en az iki dile vâkıf olup ustalarından tercüme san’atını öğrenen her yaştan çıraklar görülmektedir. (Abdel Hadi, 1996: 23) Nazârî-amelî öğretimin bir arada yürüdüğü ve usta-çırak münâsebetine dayanan bu usûlle asırlar boyunca sayısız mütercim yetiştirilmiştir. Nitekim, mesela uzun bir müddet Beytülhikme Sâhibi olarak da vazîfe yapan Huneyn İbn İshâk’ın nezdinde yetişen mütercimlerin sayısı, –en meşhûrları Sâbit İbn Kurra, oğlu İshâk İbn Huneyn ve yeğeni Hubeyş İbnü’l-Hasan olmak üzere– 90’ı geçmektedir. (Hunke, 1984: 234)

Bütün bu insanlar, ilim dallarına ve dillere göre ayrılmış yan yana odalarda çalışmakta ve birbirleriyle her konuda teşrîk-i mesâî etmekteydiler.

Hâzinlere bağlı olarak çalışan bir başka meslek erbabı da müstensihler, yâni kitapları çoğaltanlardır. Ayrıca, Mücellitler, “Münâviller” ve Müstahdemlerden meydana gelen bir hizmet personeli mevcuttur. Bunlardan “Münâviller” kütüphâne memurları konumundadır. Müstahdemler ise, temizlik ve ayak işlerine bakarlar. (Demirci, 1996: 86-89)

BEYTÜLHİKME’NİN TEŞKİLÂT ŞEMASI

Beytülhikme, tercüme merkezi yönüyle, zincirleme çalışan bir fabrika manzarası arz etmekteydi. Nihai ürün hâline gelmiş her tercümeden birçok nüsha istinsah edilir, bunların aslıyla beraber üç nüshası Beytülhikme

kütüphânesine konur, diğerleri de muhtelif şehirlerdeki –her birinde on binlerce kitabın yer aldığı– kütüphânelere gönderilirdi. (Demirci, 1996: 86)¹

Beytülhikme, hakkında başlıca kaynak olan ve 987 yılında tamamlanmış bulunan *Fihrist*'in müellifi İbnü'n-Nedîm'in bu kitapta verdiği bilgiye göre², kendisi, Beytülhikme'yi ziyaretinde, orada, Yunanca ve Süryaniceden tercüme yapan 47 kişi tesbît etmiştir. Ayrıca, 16 Pehlevîce, 3 Sanskritçe ve 1 Nabâtîce mütercimi bulunmaktaydı. (Kaya, 1992: 89) O, böylece toplam 67 mütercim rakamını vermiş olmaktadır. Bunlar, bilhassa Halîfe Me'mun zamanında çok rahat çalışma şartlarına sahip olan ve gayet müreffeh bir hayat süren insanlardı. (Demirci, 1996: 89-93)

Beytülhikme muhîtinde kaleme alınan metinlerden ilk zikredeceklerimiz, uzun müddet bu müessesenin başında bulunan ve pek çok tercümeyle imzâ atan Huneyn İbn İshâk'a âittir (810-873). Kendisi, Hristiyanlığın Nestûrî mezhebini benimsemiş İbâd kabilesine mensuptu. Huneyn'in tercüme hakkındaki teorik düşünceleri, değişik tercümelerinde yer alan önsöz ve notlarıyla berâber, husûsen arkadaşı Ali İbn Yahyâ'ya gönderdiği uzun mektûbunda (*Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ Ali b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübî Câlînûs bi-ilmihî ve ba'zî mâ lem yütercem*) yer almaktadır.

¹ Beytülhikme'nin bir tercüme merkezi sıfatıyla da ne kadar verimli çalıştığı, İslâm ilim ve fikir târîhini aydınlatan büyük araştırmacılarından Seyyid Hüseyin Nasr'ın çıkardığı şu şaşırtıcı bilançodan bellidir:

«Yeni kurulan İslâm toplumu, yerini sağlamlaştırdıkça, güçlerini dışa dönük büyümeden çok içe dönük gelişme doğrultusunda kullanmaya başladı. Böylece, san'at ve ilmin gelişmesinde hayâtî bir yeri olan eğitim kurumları ortaya çıktı. Özellikle felsefeyle, tabiat ve matematik ilimleriyle uğraşan önemli ilk merkez, [H.] 200 / [M.] 815 yılında Bağdat'ta Halîfe Me'mun tarafından kurulan Beytu'l-hikme (Dâru'l-Hikme – Hikmet Evi / Hikmet Yurdu)dir ve bir kütüphânesiyle bir rasathânesi vardır. Devlet Hazinesinden desteklenen bu ünlü mektep, birçok ilim adamı ve araştırmacıyı, özellikle yetkin mütercimleri bünyesinde toplamıştır. Bunlar, Grek ilim ve felsefe literatürünün neredeyse tamamını Arapçaya çevirmişler ve böylece bu literatürün İslâm Dünyasında özümsemesi için zemin hazırlamışlardır. Üçüncü / Dokuzuncu ve dördüncü / onuncu yüzyıllarda Huneyn İbn İshâk, Sâbit İbn Kurâ ve İbn Mukâffa gibi her biri seçkin birer âlim olan kişilerin Grekçeden, Süryaniceden, Pehleviceden ve Sanskritçeden yaptıkları tercümelerin sayısı öylesine kabarık ki bugün bile, Grek Aristotelesçilerinin –yani Aristoteles'in ve onu şerhedenlerin- tercümeleri herhangi bir modern Avrupa dilinden daha çok Arapçada mevcuttur. Dahası, Aristoteles'in, İskenderiye filozoflarının, yeni-Pisagoryenlerin, yeni-Eflâtuncuların ve Galen gibi ilim adamlarının yazdıklarıyla hermetik külliyyattan birçok parçalar Arapçaya çevrilmiştir. Bugün Galen'in yazdıklarının sâdece Arapça tercümeleri vardır ve bunlar da Halîfe Me'mun'un akademisinde veya bu kurumun harekete geçirdiği mütercimler tarafından yapılmışlardır.» (Nasr 1991: 69)

Bu bilanço, Amerikan ilim tarihçileri James E. McClellan III ve Harold Dorn da têtiden aynen tekrâr etmekte idir. Onlara göre de: «Yunan metinlerinin Arapçaya çevrilmesi çabasının büyüklüğü için bir ölçü olarak, Aristo'ya ve Yunan yorumcularına ait yapıtların Arapça çevirilerinin, herhangi bir Avrupa dilindeki çevirilerine kıyasla, şu anda bile daha fazla olduğunun düşünülmesi verilebilir.» (McClellan III ve Dorn 2006: 127)

² İslâm Medeniyetini derinlemesine tanımamıza imkân verecek nice aslı kaynak gibi hâlâ Türkçeye kazandırılmamış olmasına esef ettiğimiz bu pek kıymetli eserde, kitapların nasıl büyük bir vukuf ve titizlikle tanıtıldığı şu münâden anlaşılabilir: «*Kitâb el-Hurûf* (Harfler Kitâbı) Rubûbiye (Metaphysica) olarak bilinir. Bu kitap Grek alfabesinin harf sırasına göre tertîb edilmiştir. Birinci kitap olan küçük “a” İshâk tarafından tercüme edilmiştir ve bizim elimizdeki “Mu”ya kadar olan kısım, Ebû Zekerîya Yahyâ b. Adî'nin tercümesidir. Kitap Nu Grekçede, İskender'in şerhi içinde bulunabilir. Yu bu kitaplar Kindî için Astât tarafından tercüme edilmiştir ve bu husûsta bir haber vardır. (?) Ebû Bişr Metâ Kitap L'yi İskender'in şerhi içinde Arapçaya çevirdi: bu on birinci harf idi. Diğer taraftan, Huneyn bin İshâk bu kitâbı Süryancaya çevirdi. Keza Themistius Kitap L üzerine şerh yazdı ve Ebû Bişr Metâ onu Themistius'un şerhiyle tercüme etti. Ayrıca, Şemli de onu ve İshâk bin Huneyn birkaç kitap daha çevirdi. Syrianus Kitap B üzerine şerh yazdı ki Arapça yazılmış bu şerhi, ben, Yahyâ bin Adî'nin elinde, onun kitap koleksiyonu içinde gördüm. (El-Fihrist, s. 366.)» (Fahrî 1998: 38-39)

Bunlardaki izahatına göre, o, kısaca, mütercimim hem kaynak, hem hedef dile ve hem de tercüme yapacağı sahanın bilgilerine tam mânâsıyla vâkıf olmasını şart koşturmaktadır. Kelimesi kelimesine bir tercüme yolu geçerli olamaz. Kaynak metin mütercim tarafından hakkıyla anlaşılacak ve sonra hedef dilde açık, anlaşılır bir dil ve akıcı bir üslûbla ve hiçbir dil hatasına meydan vermeden yeniden ifâde edilecektir. Ve metnin iyi anlaşılması için gerektiği yerde açıklamalar yapılacak, metne açıklayıcı önsözler, dipnotlar eklenecektir. O, yaptığı tercümeler hakkında mealen şöyle demektedir: Ben tercüme metni o şekilde kaleme alırım ki onda hiçbir dil hatası bulunmaz ve ifâde ve üslûbun da o kadar sade ve açıktır ki tıp veya felsefe bilmiyen biri bile onu rahatlıkla anlar. (İbn Ebî Useybi’ a’dan naklen Salama-Carr, 1990: 57).

Öyleyse, Beytülhikme muhitinde yapılan tercümeler esas îtibârıyla –bugünkü tâbirle– “pragmatik”, yâni edebiyat dışı metinler olduğundan, Huneyn İbn İshâk’ın ve bütün bir Beytülhikme ekolünün, günümüzde husûsen Katharina Reiss’ın teorileştirdiği “fonksiyonel tercüme” anlayışına yakın durdukları söylenebilir.

Gençliğinde yaptığı bazı tercümeleri bile tenkîd edip bunları ıslâh eden, hattâ bütünüyle yeniden tercüme eden Huneyn’in bu metinleri, aynı zamanda tercüme eleştirisi bakımından da büyük kıymeti haizdir. (Salama-Carr, Kâtipoğlu/Kutluer, Demirci; Hunke, 1984: 229-234; Vernet, 1985: 98, 103-107; Ruska, İA: 5/I, 590; Fahrî, 1998: 32-35)

Tecrübî ilim zihniyetinin ilk temsilcilerinden (İA: 3, 13) ve büyük bir edip olan Câhiz (766?-869) ise, tercüme mes’elesini, zooloji sâhasında gayet orijinal ansiklopedik bir eser olan *Kitâbü’l-Hayevân*’da tartışmaktadır. (Salama-Carr, 1990: 98-99; Vernet, 2000: 97-98) Onun tercüme anlayışı da –her hâlde şahsen de tanışıp görüştüğü– muâsırı Huneyn’inki gibidir. Sağlıklı bir tercümenin her şeyden önce mütercimim kaynak metni doğru değerlendirmesine bağlı olduğunun gayet şuûrundadır. Bunun için de, mütercim, hem her iki dile birden, hem de tercüme ettiği sâhaya tam mânâsıyla vâkıf olacaktır. Öyle ki bu bakımdan âdetâ müellifle yarışacaktır. Bununla berâber, bunun imkânsız derecesinde güç bir iş olduğunu da ifâde etmekte, bilhassa kaynak dil etkisi (“interférence”) tehlikesine dikkat çekmektedir. Yine ona göre, nesrin bile aslının ayarında tercümesi neredeyse imkânsızken, bu hâl şiir tercümesi için haydi haydi geçerlidir. Zira, şiir mensûr olarak tercüme edilirse, artık şiir olmaktan çıkar; manzum olarak tercümesi ise, aslının şekil ve san’at incelikleri muhâfaza edilemeyeceğinden, büsbütün imkânsızdır. Câhiz, aynı zamanda, tercüme ahlâkı üzerinde de durmakta, mütercimi taşıdığı büyük mes’ûliyet

hususunda ikaz etmekte, bilhassa dînî metinlerin tercümesinde hatâların affedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Onun çok ehemmiyet verdiği bir husûs da, aynen Huneyn İbn İshâk'ın anlayışında olduğu gibi ve Fransa'da 17. asırdaki –edebiyâtta– Klasisizm ve –tercüme sâhasında da– “Les Belles Infidèles”, yâni “Sadâkatsız Güzeller” ekolünü hatırlatır şekilde, kaleme alınan metnin çok açık, sâde, kolay anlaşılır bir ifâdesinin olması, metni anlaşılmasız kılacak aşırı san’atkârâne bir üslûptan kaçınılması ve anlaşılmayı kolaylaştıracak şekilde mânânın açıklanmasıdır. (Şeşen 1993: 20-21)

Huneyn İbn İshâk ile Câhiz'in tercüme hakkındaki teorik görüşleri (ki bunlara aynı istikametteki Safedî'nin tespitlerini de eklemek lâzımdır) bize, ayrıca, –Edmond Cary gibi bâzı tercüme tarihçi ve teorisyenlerinin Fransız tercüme biliminin babası gibi gördükleri (Ballard, 2007: 112)– Etienne Dolet'nin (1509-1549) tercüme sırasında riayet edilecek 5 prensibini hatırlatmaktadır. Aradaki büyük benzerlik, acabâ, Endülüs'de 12. asırda başlayan –evvelâ Arapçadan Latinceye, sonra da millî dillere doğru– büyük tercüme fırtınasının 16. asır (ve daha sonrasındaki) bir uzantısı mı? Herhâlde araştırmaya değer.

Son teorisyenimiz, –kaleme aldığı 500 civârında eserle– Sûriyeli pek velûd bir Türk müellifi olan Safedî veya, tam künyesiyle, Salâhaddîn Halîl bin Aybeg bin Abdullah Ebû El-Safâ'dır (1296-1363). En meşhur eseri 14.000'den fazla tercüme-i hâlin yer aldığı 30 ciltlik dev bir ansiklopedi olan *El-Vâfi bi'l-Vefayât*'tır. Onun tercüme hakkındaki teorik düşünceleri ise, *El-Ğays El-Müseccem fî Şerh Lâmiyatü'l-Acem* isimli eserinde yer almaktadır. Müsteşrik Krenkow'dan öğrendiğimize göre, bu eser, «*Tuğra'i'nin meşhûr kasîdesinin şerhidir. Önce birer birer kelimeleri, sonra bilhassa zamânının şâirlerinden alınmış birçok beyitleri zikrederek, edebî san'atları îzâh eder.*» (Krenkow, İA 10/50)

Safedî, bu eserinin bir pasajında (Salama-Carr, 1990: 59-60; Vernet, 2000: 107-108), Beytülhikme bünyesinde yapılmış tercümeleri değerlendirmekte ve bu vesileyle kendi tercüme anlayışını da ortaya koymaktadır.

Ona göre, mütercimler arasında geçerli olan iki usûl mevcuttur. Birincisi, Yuhannâ İbnü'l-Bitrîk, İbn Nâ'imâ El-Himsî ve daha başkalarının kullandığı usûldür. Bu usûlde, mütercim, Yunanca her kelime üzerinde tek tek durur ve onun karşısına aynı mânâyâ gelen bir Arapça kelime yazar. Sonra diğer kelimeye geçer ve bitinceye kadar bu şekilde devâm eder. Bu usûl iki sebeple kötüdür:

1) Yunanca her kelimenin Arapça birebir karşılığı yoktur. Nitekim, bu yüzden, birçok Yunanca kelime aynen kalmıştır.

2) Bir dilin yapısı ve söz dizimi diğerleriyle aynı değildir. (Öyleyse, bir dildeki söz kalıbı bir diğer dile aynı şekilde aktarılamıyabilir ki Yunanca ile Arapça arasında bu durum bahis mevzuudur.) Üstelik bir dilde kullanılan istiâreler diğer dile aynı şekilde aktarılmaya kalkışılırsa, zıt (veya yanlış) anlamlar ortaya çıkabilir. Hâlbuki her dilde istiareli ifadeler pek çoktur.

Arapçaya yapılan tercümelerde tâkîb edilen ikinci usûl, Huneyn İbn İshâk, El-Cevherî ve daha başkalarının tatbîk ettikleri usûldür. Bu yolla yapılan tercümede, cümle okunur ve mânâsı (metin bütünlüğü içinde) iyice kavranır. Sonra, mütercim, varış dilinde, ona denk bir ifâde bulur. Bunu yaparken de, kelimelerin tek tek karşılıklarının olup olmamasına aldırmaz; cümleyi kendi mânâ bütünlüğü içinde nakletmeye özenir. İşte üstün olan usûl budur. Bu usûle uygun tercüme yaptığı içindir ki Huneyn'in tercümelerini sonradan ıslâh etmek gerekmemiştir. Onun sonradan ıslah edilen tercümeleri sâdece matematik (riyâziyât) ile alâkalı olanlardır. Zîrâ o bu sâhada mütehasıs değildi. Onun ihtisâsı, tıp, mantık, fizik ve metafizikteydi. Bu sebeptendir ki bu sahalarda yaptığı tercümelerin sonradan ıslâhına ihtiyaç olmamıştır. Öklid'den yaptığı tercümeler ile (bir astronomi eseri olan) El-Mâcestî tercümesi ve benzerleri ise Sâbit İbn Kurrâ tarafından tashîh edilmiştir.

Bu metinden hareketle Safedî'nin teorisi şu şekilde şematize edilebilir:

1) Tercümede aslanan, onlara kelime kelime karşılık bulmak, yâni çeviri veya “transcodage” yapmak değil, kelimeleri, cümle ve metin bağlamında yorumlayarak iyi anlamak ve sonra bunu varış dilinde, tamâmen o dilin selîkasına uygun bir şekilde, yâni kaynak dil etkisine meydan vermeden yeniden ifâde etmektir.

2) Bunun için mütercimin her iki dile ve ayrıca tercüme yapacağı sâhaya bihakkın vâkıf olması şarttır.

3) Kaynak metin, ancak mütercimin bilgi dağarcığının yeterli olması hâlinde doğru yorumlanarak anlaşılabilir. Başka ifadeyle tercüme, öncelikle bir yorumlayarak anlama işlemidir ve bunun için de mütercimin lüzumlu dil ve konu bilgisiyle mücehhez olması îcâb eder.

4) Yorumlayarak anlama ve anladığını hedef dilin imkânlarıyla yeniden ifâde etme, kendi zihninde bir tecrîd yapma, yâni anlamı kelimelerden kurtarma işlemi gerektirir. Kaynak dilin kelimeleriyle düşünölmeye devâm edildiği takdirde, kaynak dil etkisinden kurtulunamaz ve tercüme metin mâlûl olur.

5) Diller (dolayısıyla kelime “anlam”ları, Fransızcasıyla “signification”)

tercüme edilemez, ancak metinler, söylemler, daha doğrusu metin bağlamındaki yorumlu anlam, yani –bizim bulduğumuz karşılıklıla- “anlayım”lar (Fransızcasıyla “sens”) tercüme edilebilir.

Bu üç tercüme teorisyeninin yazdıklarından ve ayrıca diğer tarihi verilerden, başlangıçtaki acemilik devresinde harfiyen tercüme usûlünü tâkib eden Beytülhikme ekolünün, sonradan, yukarıda madde madde îzâh ettiğimiz şekilde bir tercüme anlayışını benimsediği ve bunu hayâta geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu anlayış, bir taraftan bize Katharina Reiss’ın fonksiyonel tercüme yaklaşımını, diğer taraftan bu anlayışı da ihtivâ eden ve günümüzde –tercüme hâdisesini açıklama kabiliyeti ve pratik değeri sebebiyle– bütün bir tercüme bilimine temel olabilecek Seleskovitch-Lederer veya Yorumu Dayalı Tercüme Teorisini (“Théorie interprétative de la traduction”) hatırlatmaktadır. Bu da pek şaşırtıcı olmasa gerektir. Çünkü bu modern teori, binlerce yıldır yapılagelen tercüme pratiğine dayanmak iddiasındadır. (Yasa, 2002)

KAYNAKÇA

ABDEL HADÎ, Maher (1996), “La Traduction et le transfert du savoir entre l’Orient et l’Occident au Moyen-Age de Bagdad à Tolède”, **Parallèles**, no 18, Mélanges en l’honneur d’Américo Ferrari, 21-27.

Awaïs, Henri (2006), “«Je dis la “traductologie” sans que j’en susse rien» (Molière)”, Ballard, Michel (éd.) (2006), **Qu’est-ce que la traductologie? Études réunies**, Arras: Artois Presses Université, coll. Traductologie, 13-21.

Ballard, Michel (2007), **De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions**, Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 3e éd.

Ballard, Michel (éd.) (2006), **Qu’est-ce que la traductologie? Études réunies**, Arras: Artois Presses Université, coll. Traductologie.

Bocquet, Claude (2006), “La Traductologie: préhistoire et histoire d’une démarche épistémologique”, Ballard, Michel (éd.) (2006), **Qu’est-ce que la traductologie? Études réunies**, Arras: Artois Presses Université, coll. Traductologie, 13-36.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul: Milliyet Y1., c. 12.

Delilse, Jean et Judith Woodsworth (éd.) (1995), **Les Traducteurs dans l’histoire**, (sous le patronage de la FIT), Ottawa: Presses de l’Université d’Ottawa et Éd. UNESCO.

Demirci, Mustafa (1996), **Beytü’l-Hikme. Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri**, İstanbul : İnsan Y1.

Enralgo, Pedro Lain (1967), **Panorama historique de la science moderne**, Traduit de l’espagnol par Paul Werrie, Préface du Dr Paul

Chauchard, Paris: Desclée de Brouwer.

Fahrî, Mâcit (1998), **İslâm Felsefesi Târîhi**, Müt. : Doç. Dr. Kasım Turhan, İstanbul : Ayışığı Kitapları

Hunke, Sigrid (1984), **Le Soleil d'Allah brille sur l'Occident. Notre héritage arabe**, traduit de l'allemand par Solange et Georges de Lalène, Paris: Éd. Albin Michel. (**Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**, Müt.: Servet Sezgin, İstanbul : Bedir Ye., 1997.)

İslâm Ansiklopedisi, “Câhiz”, (Maddenin müellifi kaydedilmemiştir), İstanbul: Millî Eğitim Bak. Yl., Tarihsiz, C. 3, 12-14.

Kâtipoğlu, Hasan ve İlhan Kutluer (1998), “Huneyn b. İshak”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, C. 18, 377-380.

Kaya, Mahmut (1992), “Beytülhikme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, C. 6, 117-118.

Krenkow, F. «Safedî», **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Millî Eğitim Bak. Yl., Tarihsiz, c. 10, 50-52.

Mason, Stephen F. (2001), **Bilimler Târîhi**, Müt.: Prof. Dr. Umur Daybelge, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yl.

Mounin, Georges (1985), «Traduction», **Encyclopædia universalis**, Paris, corpus 18, 139-141.

Nasr, Seyyid Hüseyin (1991). **İslâmda Bilim ve Medeniyet**, Müt.: N. Avcı, K. Turhan ve A. Ünal, İstanbul: İnsan Yl.

Oustinoff, Michaël (2007), **La Traduction**, Paris: PUF, coll. Que Sais-je?, 2e éd. (1ère éd.: 2003).

Ronan, Colin A. (2003), **Bilim Târîhi. Dünya Kültürlerinde Bilimin Târîhi ve Gelişmesi**, Müt.: Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Prof. Dr. Feza Günergun, Ankara: TÜBİTAK Yl.

Ruska, J. “Huneyn b. İshâk”, **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Millî Eğitim Bak. Yl., Tarihsiz, c. 5/I, 590.

Salama-Carr, Myriam (1990), **La Traduction à l'époque abbaside. L'École de Hunayn Ibn Ishaq et son importance pour la traduction**, Paris: Didier Érudition, coll. “Traductologie”

Söylemez, M. Mahfuz (2003), **Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr**, Ankara: Araştırma Yl.

Şeşen, Ramazan (1993), “Câhiz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, C. 7, 20-24.

Tekeli, Sevim ve Esin Kâhya, Melek dosay, Remzi Demir, Hüseyin G. Topdemir, Yavuz Unat ve Ayten Koç Aydın (1999), **Bilim Târîhine Giriş**, Ankara : Nobel Yayın-Dağıtım.

Uslu, Recep (1993), “Cündişâpûr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul:

Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, c. 8, 117-118.

Ülken, Hilmi Ziya (1997), **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul: Ülken Yl., 3. baskı (ilk baskı: 1935).

Van Hoof, Henri (1991), **Histoire de la traduction en Occident. France, Grande-Bretagne, Allemagne, Russie, Pays-Bas**, Paris: Éd. Duculot, Bibliothèque de linguistique

Vernet, Juan (2000), **Ce que la culture doit aux Arabes d’Espagne**, traduit de l’espagnol par Gabriel Martinez_Gros, Arles: Sinbad Actes Sud, 3e éd.

Yasa, Ş. Alparslan (2002) “Existe-t-il une science de la traduction? (Bir Tercüme Bilimi Mevcut mudur?)”, **Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi**, Ankara, Aralık sayısı, s. 137-149.

Yasa, Ş. Alparslan (2003), “La Traduction chez les Turcs anciens et sous la dynastie abbasside (Eski Türklerde ve Abbasî Hânedânı Zamanında Tercüme)”, **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, Aralık sayısı, c. 20, sy. 2, 203-223.

(<http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/2003202SAIparslanYasa.pdf>)

Yasa, Ş. Alparslan (2005), “Tercüme Bilimine Bir Katkı Olarak Türk Tercüme Târihi Hakkında Bâzi Tesbitler”, 21-26 Kasım 2005 tarihlerinde T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından düzenlenen (“Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etki ve Katkıları” konulu) *Uluslararası 6. Türk Kültürü Kongresi*’nde sunulan tebliğ, Yargıtay web sitesinde yayımlandı:

(http://www.yargitay.gov.tr/basin/faaliyetler/diger_faaliyetler/kongre/tercumbiliminebirkatkiolarak.doc) (30.1.2007)

Yavuz, Yusuf Şevki (1993), “Câhiz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Neşriyatı, C. 7, 24-26.

Yıldırım, Cemal (2003), **Bilim Târihi**, İstanbul : Remzi Kitabevi, 8. basım.

Zeydan, Corci, (1976), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Müt.: Zeki Megamiz (Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Zetterstéen, K. V. “Abbasîler”, **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Millî Eğitim Bak. Yl., tarihsiz, C. 1, 18-22.